

MET DE EWOLD
SANDERS

PAPLEPEL

BEELDVORMING
OVER JODEN IN
NEDERLANDSTALIGE
JEUGDVERHALEN,
1782-HEDEN

De auteur kreeg een schrijfsubsidie van de Protestantse Kerk in Nederland.
De boekuitgave werd mede gesubsidieerd door Stichting LOUW (Let Op Uw Taal) en het Eduard van Stratenfonds.

Ontwerp omslag en binnenwerk

Bart van den Tooren

Afbeelding omslag

Tekening van John Browne in *Stoute Kinderen voor Zoete Kinderen*, 1858. Bron afbeelding: collectie Frits Booy.

ISBN 9789462499492

E-ISBN 9789462499508

NUR 680

© 2022 EWUOD SANDERS, P/A UITGEVERSMAATSCHAPPIJ WALBURG PERS, ZUTPHEN

© 2022 UITGEVERSMAATSCHAPPIJ WALBURG PERS, ZUTPHEN

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

‘Het is niet goed de jonge kinderen bang te maaken voor kinderdieven, oude jooden, enz. Wie onzer bezit geen vooroordeelen en wanbegrippen, ten deezen opzichte, hun, als met den papeepel ingegeven?’

Mattheus van Heijningen Bosch, in: *Weekblad voor den zoo genaamden gemeenen man*, 2-12-1796.

‘De meeste volwassenen dragen een misvatting, als kind opgedaan, ongewijzigd bij zich, soms bewust, meestal onbewust en dan des te gevaarlijker. Latere correctie door kritische bezinning is slechts weinigen beschoren.’

Godfried Bomans (onder het pseudoniem parlevink), ‘Het jodenjongetje’, in: *de Volkskrant* 29-11-1956.

Nu bestaat er geen woord dat in de huidige samenleving zo met schuld, schaamte en gruwelijke herinneringen is beladen als het woord ‘jood’. Elke verwijzing raakt daarom de gevoeligste zenuw.

H.W. von den Dunk, ‘Joden als verkeerd symbool’, in: *NRC Handelsblad*, 20-12-2010.

Inhoud

Inleiding 9

1. Joden zijn ook mensen 13

Het is maar een jood 19 – De joodse personages 20

2. Joden zien er anders uit 23

Joodse mannen hebben een lange baard 27 – Joden hebben een grote neus en zwarte ogen 36 – Joden zijn donker en vies 44 – Joden staan, lopen en bewegen anders 53 – Jonge ‘jodinetjes’ zijn mooi 60

3. Joden maken veel kabaal en praten raar 71

Met de mond wijd open 73 – Joden praten raar 76 – Joden kunnen vreselijk vloeken 92

4. Joden zijn goed 99

Joden zijn godvruchtig 100 – Joden zijn geboren handelaars 107 – Joden zijn adrem 112 – Dankbare joden zijn gul 115 – Joden doen aan liefdadigheid 116 – Joden zijn moedig 118

5. Joden zijn slecht 123

Joden zijn laf 125 – Joden liegen en bedriegen 128 – Joden zijn materialistisch en hebzuchtig 140 – Joden zijn dieven 145 – Joden zijn kinderdieven 147 – Joden zijn wreed 159 – Joden mishandelen dieren en Bijbels 179 – Joden zijn de vijanden van Jezus 184 – Joden spugen 187

6. Joden zijn slachtoffers 191

Joden mishandelen is onchristelijk 195 – Joodse straathandelaars treiteren 197 – Spek in de mond 203 – Hond bij jood 206 – Baarden in brand steken of uitspreken 210 – Jodenvervolgingen 217 – God had een bedoeling met de Holocaust 222 – Blij de gaskamer in 224

7. Blijven joden altijd joden? 231

Van smous naar jood 232 – Van jood naar Turk 233 – Van David naar Pieter 234 – Van jood naar raaf 237

8. Toetsing, verspreiding en ontvangst 243

Protestantse opvattingen over jeugdlectuur 245 – Katholieke opvattingen over jeugdlectuur 246 – Top tien 247 – Reacties in de liberale pers 253 – Joodse reacties 257 – Waard om te lezen 265

Verantwoording 269

Dankwoord 271

Register 273

Inleiding

In 2015 verscheen bij uitgeverij Den Hertog in Houten de zesde druk van *De zoektocht van Lea Rachel*. Dit jeugdboek, dat is geschreven door M.H. Karels-Meeuse, gaat over een joods gezin dat woont in een dorp onder de rook van Rotterdam. Vader Jacobson is boekhandelaar; hij heeft een gebogen neus, een zwarte baard en een grondige hekel aan ‘vuile christenen’, die hij steevast *gojims* noemt. Moeder Jacobson is overleden en vader zorgt alleen voor hun kinderen: Lea, Ruben en Mirjam. Over Ruben schrijft Karels-Meeuse: ‘Het zwarte haar en de gebogen neus geven hem een echt Joods uiterlijk.’

Op een dag vindt de dertienjarige Lea in een doos met boeken een exemplaar van het Nieuwe Testament. Ze schrikt ervan. ‘Oei, als dat het boek van de gojims niet is [...]. Alles van de christenen vindt vader slecht, dus ook het Nieuwe Testament.’ Toch gaat Lea erin lezen, in het geniep, met bevende handen.

Niet lang daarna krijgt de familie Jacobson nieuwe burens. ‘t Is maar te hopen dat de nieuwe burens geen christenen zijn’, zegt vader Jacobson. ‘Ze zijn en blijven vuile gojims.’ De nieuwe burens zijn echter wel degelijk christenen en als vader Jacobson over hen praat ‘spuwt hij altijd op de grond’. Mirjam en Ruben verzinnen een ‘leuk spel’ om de burens weg te pesten, *gojimpakkertje*; eerst zetten ze het kippenhok van de burens open, later gooien ze al hun gereedschap door de tuin.

Het gojimpakkertje loopt zo uit de hand dat de burens besluiten om te verhuizen, maar mede dankzij de buurvrouw heeft Lea dan al geleerd dat Jezus de Messias is. Voor Lea is dit het begin van een lange lijdensweg: joodse jongens mishandelen haar en verbranden haar Bijbel, rabbijnen proberen haar om te kopen en bedreigen haar, orthodoxe joden sluiten haar op en geven haar dagenlang niets te eten. Als Lea blijft weigeren om Jezus af te zweren, wordt zij hardhandig op straat gezet.

Een domineesgezin ontfermt zich liefdevol over Lea. Op haar vijftiende wordt zij gedoopt in een overvolle kerk.

De eerste druk van *De zoektocht van Lea Rachel* verscheen in 1999. Volgens de uitgever was het geschikt voor kinderen vanaf circa elf jaar. In de reformatorische pers werd het positief ontvangen: ‘van harte aanbevolen’, ‘een prachtig boek’, ‘een aangrijpende getuigenis!’ Het verkocht goed en in februari 2000 stond *De zoektocht van Lea Rachel* op de vierde plaats in de ‘Boekentoptien jeugdboeken’ van het *Reformatorisch Dagblad*.

Ik heb eerder over dit jeugdboek geschreven, namelijk in 2017 in mijn proefschrift *Levi's eerste kerstfeest*. In die studie analyseer ik tachtig jeugdverhalen uit de periode 1792-2015 waarin een joods personage zich tot het christendom bekeert. In feite maken die bekeringsverhalen deel uit van een veel grotere groep jeugdverhalen over joden. Dit genre ontstaat aan het eind van de achttiende eeuw, komt tot bloei in de negentiende eeuw, maar druppelt nog altijd door. In totaal vond ik, na intensief speurwerk, ruim 350 jeugdverhalen waarin joodse personages een rol spelen, meestal de hoofdrol.

In het boek dat u nu in handen houdt, inventariseer ik de beeldvorming over joden in die jeugdverhalen. De nadruk ligt daarbij op verhalen tot grofweg 1950-1960, want daarin is de beeldvorming sterker, onverbloemder, om niet te zeggen: onbeschaamder. Na 1950-1960 kom je vooral in orthodox-protestantse jeugdverhalen curieuze opvattingen over joden tegen. Geregeld gaat het daarbij om een soort wederopstandingen: bekende clichés en stereotyperingen uit oude verhalen worden in een nieuw jasje gestoken.

M.H. Karels-Meeuse (geboren in 1949) is in christelijke kringen een bekende jeugdboekenschrijfster. Zij baseerde *De zoektocht van Lea Rachel* op het levensverhaal van Sara Meijerse (1830-1877). Meijerse tekende haar bekeringsgeschiedenis op in een brochure van negentien bladzijden. Het boek van Karels-Meeuse telt ruim negentig bladzijden. In Sara's verhaal komen geen spugende joden voor – dat is een toevoeging van Karels-Meeuse. Sara gebruikt het woord *gojim* niet, Karels-Meeuse legt het haar joodse personages maar liefst 23 keer in de mond – in de door mij onderzochte verhalen een absoluut record. Zij gebruikt het altijd negatief en soms in curieuze samenstellingen als *gojimfratsen*, *gojim-*

kind en in de bizarre uitroep ‘Wel alle gojims bij elkaar!’ Het succesvolle *gojimpakkertje* – het wegpesten van de christelijke burenen – wordt bezegeld met een vreugdedansje en dit liedje:

Hoezee, hiep hoi! Ik zing een lied,
'k Heb geen verdriet,
Want de gojims zie ik niet!

De gebogen neuzen, het zwarte haar, het gebruik van joodse (scheld)woorden, het beperkte repertoire aan joodse eigennamen, Lea's stiekeme bestudering van het Nieuwe Testament, haar wrede mishandeling, de achterlijkheid en bekrompenheid van de rabbijnen: het zijn stuk voor stuk klassiekers in jeugdverhalen over joodse personages.

Sommige van die elementen noemen we nu antisemitisch, andere zijn onschuldiger, maar hoe dan ook roepen ze een merkwaardig beeld op van joden.

Vele generaties kinderen kregen deze stereotyperingen met de paplepel ingegoten. Verhalen uit de achttiende eeuw zijn soms tot aan het begin van de twintigste eeuw herdrukt – al dan niet met tekstwijzigingen. We komen ze tegen als zelfstandige uitgaven, in tijdschriften voor kleuters en tieners, op jeugdpagina's in dagbladen, in dichtbundels en jeugdtoneelstukken, in kinderliedjes en in schoolboeken.

Er waren regelrechte bestsellers bij – waarover meer in hoofdstuk negen. Ook *De zoektocht van Lea Rachel* was succesvol: van dit jeugdboek werden tussen 1999 en 2015 ruim tienduizend exemplaren verkocht. Het bereikte nog veel meer kinderen. In menig reformatische school staat het nog altijd in de schoolbibliotheek. Weliswaar zal daar meestal slechts één exemplaar staan, maar een oud-leerling van zo'n school vertelde me dat deze titel door haar hele klas was gelezen, omdat een docent er bij herhaling zo gunstig over sprak.

Om lezers niet te ontmoedigen: het is niet allemaal kommer en kwel. Van meet af aan komen we kinderboekenschrijvers tegen die hun best doen kinderen sympathie voor joden bij te brengen. Wel bevatten ook hún verhalen soms de nodige stereotyperingen. Zij schrijven dan bijvoorbeeld: ja, joden zien er anders uit en ze praten een beetje raar, maar kinderen, heus, naast oplichters en bedriegers heb je veel brave en eerlijke joden!

Zowel de positieve als de negatieve stereotyperingen in jeugdverhalen passeren in dit boek de revue. Zij het in ongelijke mate, maar dat wordt gedicteerd door de bronnen.

M.H. Karels-Meeuse

De zoektocht van Lea Rachel

I. Joden zijn ook mensen

In 1796 stelde het *Algemeen en beredeneerd Woordenboek der Natuurlijke Historie* dat ‘negers’ trouweloos, wreed, schaamteloos, ongodsdienstig, onzindelijk en onmatig zijn. ‘Hunne gewoontes zijn zoo buitensporig en redeloos dat hun gedrag, gevoegd bij hunne kleur, langen tijd heeft doen twijffelen, of zij wezentlijk Menschen waren, die, gelijk wij, van den eersten Mensch afstamden, omdat hunne woestheid en beestachtigheid hen naar de wildste dieren doet gelijken.’

Jacob Kramers nuanceerde dit in 1847 in zijn *Algemeene kunstwoordentolk*. Volgens Kramers behoort de ‘neger’ wel degelijk tot ‘een menschenras’, maar hij besluit zijn beschrijving vol stereotyperingen (‘zwart gekroesd, fijn wollig haar’) met deze curieuze opmerking: ‘Men wil [beweert], dat zij niet kunnen niezen.’

In jeugdverhalen wordt geregeld de vraag gesteld of joden wel mensen zijn, vooral in de oudste verhalen. Anders dan bij ‘negers’ komt die vraag echter niet voort uit wezenlijke twijfel of joden wel tot de soort *homo sapiens* behoren. De schrijvers van die verhalen, aanvankelijk veelal dominees, waren zich er goed van bewust dat joden in de Bijbel zelfs Gods uitverkoren volk worden genoemd. Maar om zich heen zagen zij dat joden vaak onmenselijk werden behandeld,

Omslagen van de eerste en zesde editie van *De zoektocht van Lea Rachel*, uit respectievelijk 1999 en 2015. De illustraties zijn gemaakt door Rino Visser (geboren in 1955).

zowel door volwassenen als door kinderen. Die misstand wilden zij bestrijden. Hun vraag of joden mensen zijn is dus prikkelend bedoeld, als aanloop naar een opvoedkundige preek in een verhaal of gedicht.

We komen dit voor het eerst tegen in een kort jeugdverhaal getiteld 'De jood'. De Duitse predikant en pedagoog Christian Gotthilf Salzmann (1744-1811) schreef het in 1779. De Nederlandse vertaling werd tussen 1785 en 1820 minstens vier keer gepubliceerd.

In deze vertelling nodigt een man een anonieme joodse marskramer uit om even binnen te komen. De man heeft twee zoons: Adolf en Pieter. Terwijl vader onderhandelt met de marskramer, sluipt Adolf naar de keuken. Van de meid krijgt hij een stuk spek dat hij 'zeer behendig' in de zak van de marskramer stopt. Aan het gelach van de jongens merkt vader dat er iets is voorgevallen. Nadat Adolf heeft toegegeven wat hij heeft gedaan, spreekt vader hem streng toe.

'Maar Vader!', zegt Adolf ter verdediging, 'hij is maar een Jood!'

'Dat wete ik wel', antwoordt vader, 'maar waar onder rekent gij de Joden? Onder de menschen of onder de dieren?'

Natuurlijk zijn joden mensen, bevestigt Adolf, maar als ze nou eens christen zouden worden, dan zouden ze ook van spek kunnen genieten.

Na nog wat heen en weer gepraat krijgt Adolf spijt; hij vraagt de marskramer om vergiffenis en belooft 'dat hij van zijn leven geen Jood meer kwellen zou'. Vader legt de marskramer uit dat de belediging het gevolg is van het 'onverstand van zijn kind'.

Deze onverwachte grootmoedigheid van vader en zoon treft de jood. 'Hij werd wel geen Christen, maar kreeg doch veel grooter achting voor de Christenen, en ging veel bescheidener met hen om dan te voren.' *Bescheidener* betekent hier 'minder laatdunkend'.

Is dan de Jood geen mens?

Het jaar daarop, in 1786, wordt de vraag of joden mensen zijn opgeworpen in een gedicht, afgedrukt in het *Weekblad voor Neêrlands jongelingschap*. Het is winter en de anonieme auteur beschrijft een ontmoeting met een haveloos geklede joodse bedelaar.

Daar komt een arme Jood, al rillende aangetreden,
Een dunne kiel, niets meer, bedekt zijn naakte leden;
Het dik gezwollen hoofd, dat de aandacht tot zich trekt,
Wordt door een bonten lap ter naauwernood gedekt.

[...] Hij smeekt mij om een duit, en klaagt, wat bittren nood,
Zijn talrijk huisgezin thans lijdt, ... maar 't is een Jood.

Ja, Baruch, blind
Zo men bevindt,
Laat gy u leiden,
Ook door een Jood,
Die 't doet om 't brood.
God help' u beiden.

Gy, Levi, loos,
Vraagt om de Moos,
Nog sterk van Leden;
Zoek met een pak
Of Kleerenzak,
De Kost met reden.

Ich bin ein Smous;
Denn ach! herous
Sind mir zwei ogen.
Giebt Mosche wat:
Gebenst vor dat,
Om nicht betrogen.

Drie joodse bedelaars: Baruch, Levi en Mosche. Selectie uit een kinderprent van omstreeks 1790-1810 met daarop 24 bedelaars. Het opschrift luidt: 'Ziet hier, ô kindren weêr iets raars: Een gantschen stoet van bedelaars, / Veele uit gebrek, veele arm in schyn, dan, god help ze allen die het zyn.' Bron afbeelding: Rijksmuseum Amsterdam.

Mijn God! Is dan de Jood geen mensch? [...]
Wat recht heb ik om 't oor, gevoelloos als een steen,
Te sluiten voor zijn zucht en klachten en geweent?

Hierna roept de auteur zijn jonge lezers op om barmhartig te zijn voor arme mensen.

De dankbare jood

Veel van de oudste jeugdverhalen over joden zijn vertaald uit het Duits. Dat geldt ook voor een verhaal dat tussen 1793 en 1911 minstens dertienmaal is gepubliceerd, onder verschillende titels. De oudste versie heet 'De dankbare jood'.

In zijn inleiding maakt de anonieme auteur duidelijk dat hij met dit verhaal de tolerantie ten opzichte van joden wil vergroten. Nu is hun situatie immers slecht. Veel christenen achten joden niet in staat tot waarachtige deugd. En de manier waarop zij in vele landen worden behandeld, wijst er volgens hem op dat overheden de jood beschouwen 'als een wezen dat niet alle die hoedanigheden bezit welken de God aller menschen allen zijnen [...] schepselen medegeedeeld heeft'.

Om dit beeld te bestrijden maakt de auteur 'De dankbare jood' de held van dit verhaal. Eerst wordt de jood zelf gered, later helpt hij uit dankbaarheid zijn redder.